

Ш. Керім , А. Альмухаметов*

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: alirauf210@mail.ru

УКАША АТА МЕН ҚОРАСАН АТА ТУРАЛЫ ХИКАЯТТАР

Мақалада хикаят жанрының өзіндік агиологиялық сипаты әулиенің киелілігінің маңызды құрамды бөлшегі ретінде сакральдікті қалыптастыруға септесетіндігі, қаһарманды жәй адамдардың қолынан келмейтін ғажайып тұлға етіп суреттеп, әсерлеуге, әулиеге сенімін күшейтуге бағытталғаны көрсетіледі. Мұхаммед Уккаша ибн Михсин ал-Асади атты сахаба болғаны, оның соғыстарға қатысып, ерліктерімен көзге түскендігі, 632 жылы дүниеден өткендігі баяндалады. Түркістан облысындағы киелі орын Укаша атаға қатысты хикаяттың өзегін құрайтын атса оқ өтпеу, шапса қылыш өтпеу, намаз оқып жатқанда басын шабу, кесілген бас мотивінің Хорасан ата, Арыстан бап, Масат ата және Шақпақ атамен басқа әулиелерге де байланысты айтылатын қайталанбалы, тұрақты мотивтер екендігі дәйектеледі. Укаша ата қару дарымайтын кейіпкерді жауларының айла жасап, оның осал жерін әйел заты (мыстан, кейде жұбайы) арқылы құлықпен біліп алып, қастандық жасауы – фолькорда, ертегілерде таңбаланған байырғы сарын. Тек бұл оқиғаға діни сипатта қайта түлеп, кейіпкерді исламды тарату жолында шайқасушы, жауы – дін дұшпандары етіп бейнеленген. Укаша ата таң намазға ұйығанда ештеңеге алаңдамайтын, құлшылыққа шын берілгенде денесі босап, төнген қауіп-қатерге де қарамайтын тақуа ретінде сомдалады.

Түйін сөздер: әулие, хикаят, мифология, киелі (сакральді), ислам.

Sh. Kerim, A. Almuhametov*

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: alirauf210@mail.ru

Stories about Ukasha Ata and Korasan Ata

The article deals with the peculiar hagiological character of the narrative genre contributes to the formation of sacredness as an important part of the sanctity of the saint, portrays the hero as a miracle-working, inaccessible to ordinary people, is aimed at creating impressions, strengthening faith in the saint. It is reported that there was a companion named Muhammad Ukkasha ibn Mihsin al-Asadi, who participated in the wars, became famous for his heroism, died in 632. At the heart of the story of Ukasha-Ata, a sacred place in the Turkestan region, it is proved that bullet impenetrability, sword impenetrability and beheadings during prayer, the motive of the severed head are repeated, stable motives associated with Khorasan-Ata, Arystan Bap, Masat-Ata and Shakpak-Ata and other saints. The impenetrable hero-Ukasha-ata is deceived by his enemies, who try to find out his vulnerability through a woman (a witch, sometimes his wife) and make an attempt - an ancient myth that is also noted in folklore and fairy tales. Only this event revived the religious character, portraying the hero as fighting on the path of the spread of Islam, the enemy-the enemies of religion. Ukasha ata is depicted as a God-fearing person who does not worry about anything during morning prayers, and when he is committed to slavery, his body is freed and he does not pay attention to any threats.

Key words: Saint, narrative, mythology, saint (sacred), Islam.

Ш. Керим, А. Альмухаметов*

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: alirauf210@mail.ru

Истории об Укаша ата и Корасан ата

В статье рассматривается своеобразный агиологический характер повествовательного жанра, который способствует формированию сакральности как важной составной части святости святого, изображает героя свойством чудотворности, недоступной обычным людям, направлен на произведение впечатления, укрепление веры в святого. Сообщается, что был сподвижник по имени Мухаммад Уккаша ибн Михсин аль-Асади, который участвовал в войнах, прославился своим героизмом, умер в 632 году. В основе истории об Укаша-Ате – сакральном месте в Туркестанской

области, доказывається, что пуле- и меченепробиваемость, обезглавливание во время намаза, мотив отрубленной головы являются повторяющимися, устойчивыми мотивами, связанными с Хорасан-Ата, Арыстан Бап, Масат-Ата и Шакпак-Ата и другими святыми. Непроницаемый герой Укаша-ата обманут своими врагами, которые пытаются выявить его уязвимое место через женщину (ведьма, иногда его жена) и совершить покушение, – древний миф, который также отмечен в фольклоре и сказках. Это событие возродило религиозный характер, изображая героя как сражающегося на пути распространения ислама, а врага – как врагов религии. Укаша ата изображается как богобоязненный человек, который ни о чем не беспокоится при утренней молитве, а когда предан рабству, его тело освобождается и он не обращает внимания ни на какие угрозы.

Ключевые слова: Святой, повествование, мифология, святой (сакральный), ислам.

Кіріспе

Әулиеге сенім бағзы дәуірлерден тамыр тартатын иланымдар мен аруаққа сыйыну түсінігін бойына сіңіріп, күрделі, синкретті құрылым түзген. Өлі аруақтарға сену, марқұмдардың қабірлеріне зиярат жасау, түнеу, олардан қиналғанда жәрдем сұрау, жебеу тілеу, құрбандық шалу тәрізді ғұрыптардың пайда болуы өте көне дәуірлерден бастау алады.

Ежелден келе жатқан аруақтарға тәу ету иланымы кейін исламдық сипат ала бастаған. Алайда халықтың мұндай наным-сенімдері ислам қағидаларымен толықтай сәйкес келе бермеуі мүмкін.

Әулие адамдардың қабірлері зиярат орындарына айналған, қиындықта, ауырғандардың жәрдем тілеуі, басына қонуы, мал атап, садақа беру сынды ғұрыптар әлі де жалғастық табуда. Қазіргі уақытта мұндай киелі мазарлар жөнделіп, жандарында түнейтін қонақүйлер пайда болған, шырақшылары бар, Құран оқытылады, ас беріледі, жол салынған, келіп-кететін адамдар үзілмейді. Соңғы жылдары мұндай кастерлі орындар «Рухани жаңғыру» аясында мемлекет пен жергілікті әкімшіліктер тарапынан да қамқорлыққа алынатын болды. Аталғандай зиярат орындары Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде кездеседі. Міне осы әулиелерге телініп айтылатын аңыз, әңгіме, хикаят, эпсана фольклорлық жанрларға жатады. Біздің мақсатымыз – фольклордағы әулиеге байланысты көріністерді саралау. Мәселен бұл эпостық жанрларда әулиеге сыйыну, перзент сұрап басына қону, қысылғанда-қиналғанда жебеу, жалбарынып көмек тілеу сарындары ретінде жырланған. Жалпы ғылымда әулиелермен байланысты әдебиетті агиография (гректің *hagios* – қасиетті, *grapho* – жазу сөзінің бірігуінен шыққан) деп атайды. Ә. Муминов Қазақстанның Оңтүстігіндегі ислами әулиелерге қатысты жазбаша «насапнамалар» мен ауызша әңгімелерді

«киелі аңыздар» (сакральное сказание) атты тарау аясында сөз етеді (Муминов, 2011: 93-119).

Академик Сейіт Қасқабасов діни сипаттағы үлгілерге «хикаят» деген терминмен айдарлап, қазақ халық прозасының құрамындағы дербес бір дара жанры ретінде қарастырады, осы түрдің өзіндік ерекшелігі жайлы былайша түйін түйген: «Хикаяттарда әңгімеленетін оқиғалар тыңдаушылар арасында сенімсіздік тудырмайды, өйткені, олар пайғамбарлар мен әулиелердің іс-әрекеті немесе басынан кешкен оқиғалар болып баяндалады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Хикаят жанры, негізінен, Қазақстанда ислам дінінің таралуымен байланысты қалыптасқан. Оның түп-төркіні, сөз жоқ, көне заманның мифологиялық түсінік-нанымдарымен сабақтас. Хикаят таза мұсылмандық мифологияға негізделмейді, онда архаикалық мифтің де, эпсана мен аңыздың да, тіпті, ертегінің де қасиеттері ұшырасады. Сондықтан бұл жанрдың пайда болу процесін ислам дәуірінен бұрынырақ деп түсіну керек, ал жанр ретінде толық қалыптасуы исламның қазақ еліне кең тараған кезіне сәйкес келеді» (Қасқабасов, 2014: 160).

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Біз де Сейіт Қасқабасов ұсынған осы терминді қолданып, орнықтыруды жөн санадық. Қазақстандағы ислам дініне қатысты әулиелерге телінетін хикаяттарға тоқталып, хас белгілерін айқындауды, тұрақты мотивтердің сюжет құраудағы қызметін, шындыққа қатысын саралауды көздедік.

Хикаят әулиенің киелілігінің маңызды құрамды бөлшегі ретінде діни сезімге ықпалын тигізеді, яғни сакральдікті қалыптастыруға септеседі, халықтық сенімді күшейтуге қызмет етеді.

Негізгі бөлім

Киелі орын **Ұкаша ата** қабірі атты Түркістан облысындағы Қаратаудың күнге сілемі, Түркістаннан 42 шақырым жерде. Ел аузындағы әулиеге қатысты оқиға жалаң айтылмай, нақты жағрапиялық нысанмен байланыстырылады. Хикаятта Мұхаммед пайғамбардың сахабаларының бірі, әрі қорғаушысы болған, соңғы пайғамбардың жауырын тұсындағы мөрін сүйгеннен кейін, денесіне оқ дарымаған ешбір пенденің оғы өтпейді, қылышы кеспейтіндігі туралы баяндалады. Ұкаша ата тек таң намазын оқыған кезде қорғансыз қалады екен. Жаулары айлакерлікпен әйелінен сахабаның осал жерін біліп алыпты. Кәпірлер Ұкаша ата таң намазын оқып отырған кезде келіп басын қылышпен шауыпты. Жансыз бас қырдың етегіне дейін домалап түскенде жер қақ айырылып құдық пайда болады. Соған түскен бас жер асты өзен арқылы ағып Мұхаммед пайғамбарға жетіпті. Зияратшыларға әулиенің шырақшылары Ұкаша атаның қабірінен төмендегі сол құдықты, атаның түйесінің ізі қалған тасты көрсетеді. Келушілер осы құдыққа кезекпен шелек салып су алуға әрекет етеді. Су біреулерге беріледі, біреулерге қанша мәрте шелек салғанымен бір тамшы су ілінбейтіні бар. Мұны шелек тастап отырған адамның күнәсіне балап түсіндіреді» (Қожа, 2013: 48).

Осы баяндалған хикаятқа қатысты екі жайтқа тоқталып, айқындай түспекпіз. Біріншіден, Ұкаша есімі, ол кім болған, тарихи адам ба деген, екіншіден, жоғарыда сюжеттің қаншалықты тұрақтылық сипатқа ие деген сауалға жауап беру. Ел аузындағы хикаяттарда ол пайғамбардың сенімді серігі, қазақ даласында Ислам дінін таратушы, осы жолда шаһидтік қаза болған тұлға сипатталады. Ал тарихи шындыққа келсек, Мұхаммед Укаша ибн Михсин ал-Асади атты сахаба болғаны мәлім, ол мұсылманшылықты қабылдап, Мәдинаға қоныс аударған, Бадр және басқа соғыстарға қатысып, ерліктерімен көзге түскен, ол 632 жылы дүниеден өткен (Turkive Diyanet vakfi islam ansiklopedisi, 2012: 70-71). Ал оның жоғарыдағы хикаятта айтылғандай Мұхаммедтің арқасындағы пайғамбарлық мөрін сүйген жалғыз сахаба екендігі жайындағы аңыз белгілі. Алайда оның қайда жерленгендігі турасында мәліметтер жетпеген.

Сахабаның қабірі делінетін орындар Түркияның Газиантеп облысындағы Нурдағы ауданында, Өзбекстанның Ташкент облысында, сондай-ақ Ауғанистанның Балх облысында бар (Маликов, 2015: 55-62).

Ал екінші мәселеге көшсек, сюжеттің бұрыннан Қаратау өңіріне таралғандығын Мәшһүр Жүсіп Көпеев хатқа түсірген төмендегі мысал айғақтайды: «Біздің бұрынғы ата-бабаларымыз: «Біз Ақкөсе сахабадан екенбіз» – деп те жүрді. Пайғамбар дүниеден қайтқаннан кейін «Мұғерраса» (Мохтраса) деген кәпірлермен соғыс ашамыз» – деп, хазірет Ғұмардың халифа күнінде Ақкөсе, Имамбайып, Құтты қожа сахабалар Қаратауда шаһид болып, зираттары сонда болғандықтан, Ақкөсе сахабалар Қаратауда шаһид болғандықтан «Ақкөсе сахаба моласы» деп зиярат қылғандықтан соның ұрпағымыз» деп жүргені сол екен. Бұл күнде Қаратауда зияраты ол кісіні «Домбы ата» дейді екен.

Ертегі қылып сөйлеушілер: «Ақкөсе сахаба Ерқоян деген жолдасымен екеуі шаһид болған» – дейді. Ақкөсенің басы домалап қашқан, жер тесіліп, жол берген» – дейді. «Жерінің астымен барса, сол басы Зәмзәм Шәріптен шыққан» – дейді. Осы күнде бастың жер астына түскен жері құдық сықылды қып-қызыл қия тас. Зияратқа барушылар арқанмен байлап, кісі түсіреді екен (Көпейұлы, 2008: 58).

Яғни Мәшһүр Жүсіп хатқа түсірген нұсқада – Ақкөсе, Домбы ата. Демек бұрыннан белгілі сюжет уақыт өте келе Ұкаша атаға телініп, жауларының аңдып жүруі, осылайша әйелі сырын айтып қоюы, намаз оқып жатқанда басын шабуы сынды белгілі мотивтер қосылып, айшықтала түскен. Егер Мәшһүрдің ХХ ғасырдың басында өмір сүргенін ескерсек, Домбы ата Ақкөсеге, ал Ақкөсенің Ұкаша есімімен ауыстырылуын беріде Кеңестік дәуірде жүзеге асқан шамалауға болады. Ал Ұкаша есімі қазақ арасында Мұхаммед өмірінің соңғы уақытына байланысты, Укашаның оның пайғамбарлық мөрін сүйгендігі туралы аңыз арқылы мәлім болған. Бұл аңызды Ш. Уәлиханов хатқа түсірген (Уәлиханов, 1984: 273-274). Ұкаша есімінен байланыстырылатын осы оқиға Мәшһүр Жүсіп, Жүсіпбек Шайхислам, Шәді төре Жәңгірұлы т.б. ақындардың пайғамбар өміріне жырлаған қисса-дастандарына арқау болған (Көпейұлы, 2003: 175-185; Балалар сөзі, 2005: 71-88, 272-275; Жәңгірұлы, 1995: 103-109).

Түріктер арасындағы Ұкаша турасындағы халықтық дастанды ғылым докторы Эсад Кожан тарихи-әдеби тұрғадан талдаған (Соған, 1983: 275-286).

Ә. Муминов, А. Тойшанұлы, С. Қондыбай, А. Маликов Ұкаша атаға байланысты сюжеттің қайталанбалы екендігіне, бұл оқиғаның басқа да әулиелерге жанасты айтылатынын тілге тиек

етеді (Муминов, 2011: 104-106; Қондыбай, 2007: 100; Маликов, 2015: 55-62).

Укаша атаға қатысты хикаятта тұрақты мотивтер атса оқ өтпеу, шапса қылыш өтпеу, намаз оқып жатқанда басын шабу қолданылған. Қару дарымайтын кейіпкерді жауларының айла жасап, оның осал жерін әйел заты (мыстан, кейде жұбайы) арқылы қулықпен біліп алып, қастандық жасауы – фолькорда, ертегілерде таңбаланған байырғы сарын. Сахаба ертегіге тән батыр, күрескер кейпіне енген. Тек бұл оқиғаға діни сипатта қайта түлеп, кейіпкерді исламды тарату жолында шайқасушы, жауы – дін дұшпандары етіп бейнеленген. Укаша ата таң намазға ұйығанда ештеңеге алаңдамайтын, құлшылыққа шын берілгенде денесі босап, төнген қауіп-қатерге де қарамайтын тақуа ретінде сомдалады. Осы сюжет маңғыстаулық Масат ата туралы хикаятпен үндеседі. Масат ата намаз оқыған сәтінде кесілген басын етегіне салып, соңынан ерген құлынды биесін жетелеп, жүгіре жөнеледі. Мен 1987 жылы ғылыми сапармен әулие басында болғанымда мешітті, құдықты, тас үстінде адаммен, жылқы, құлынның іздерін, осы кезде таста балқыған, із, шашыраған қып-қызыл қанның дақтары содан қалған деп көрсетті. Ал іздерді нақты бір адамдармен байланыстыру ескі санатүсініктен өрбиді. Ал Масат атаның жер асты мешіті бар, бірақ зираты жоқ.

Ал Масат басын жерге түсірмей тастың үстімен құлынды биесі де кісінеп ілесе жөнеледі. Масат көк тастың жиегіне жете бергенде аспан күңіреніп, қара жер қақ айырылады да, оған етегіне басын салған қалпы алдымен Масат, соңынан биесі кіріп кетеді. Осында жерасты мешіті, дөңнің жар болып келетін бауырында орналасқан. Төбесінде ойылған домалақ тесігі тақта тастармен жабылған. Ол жарық пен ауаға арналған терезе болса керек. Мешіт қазіргі таңда пайдаланылмайтын екі құдықтың дәл жанында. Көк тасты бауырға шаншылған сырық – осы әулиеге мінажат ететін нысан (Керелбаев, 2018: 338).

С. Қондыбай жазып алған нұсқаға қарағанда ол пырақ болып ұшып кеткен (Қондыбай, 2007: 38). Мұнда ертегілік қаһармандарға тән қасиетті бойына жинақтаған. Масат ата оқиғасы өткен орын бұрын көшпелілер үшін қоныс болған, құдықты, осы жердің қатал табиғатына ыңғайластырылып жер асты мешіті салынған. Әрине, Маңғыстаудың қай-қай жерінде болсын исламды таратуды сопылардың ерен қызметі болғаны айқын байқалады. Ертеректе Маңғыстаудан жазылып алынған тағы бір хикаятта осыған ұқсас оқиға Шақпақ атаға телінеді.

Оның да дұшпандарынан қашқаны баяндалады. Алдынан тас жолыққанда соған шығып намаз оқуға кірісіп, уақыттың қалай өтіп жатқанын білмей ғибадаты екі жылға созылады, әлгі тастың үстінде оның сәждеге барғандағы аяғының, алақандары мен мұрынының ізі қалған. Екі жылдан кейін осы жерге келген жауы оның басын шабады, Шақпақ ата кесілген басын қолтығына қысып қаша жөнеледі, содан көзден таса болады. Ал тастың үстінде оның аяғының іздері сақталған (Сборника сведений о кавказских горцах, 2007: 137).

Хорасан атаға байланысты хикаятты Қаллаур молла Абдулла Нияздан жазып алған. Оны И.А. Кастанье өз кітабында келтірген: Хорасан Хусейн ғазии деген ұлы болған. Қалмақтарға қарсы ғазуат соғысын жүргізуші. Оған еш найза, қылыш, мылтық оғы өтпейді, тек оның әйелінен сұрап-біледі, таң бамдат намазының парызын оқып жатқанда ажал құштырады (Кастанье, 2007: 302). Осы келтірілген мысалдардан байқайтынымыз – қасиетті мекенде жерленген кісілердің барлығы жау қолынан шаһидтікпен мерт болатындығы. Ал бұл оқиға желісі қырғыздар арасынан хатқа түскен нұсқада бұл Арыстан бапқа, ал Өзбекстанның Қашқардария облысындағы Дехканабад ауданындағы Абдрахман әулиеге қатысты да әңгімеленеді (Абрамзон, 2018: 54).

Осы келтірілген хикаят үлгілерінен екі сарын байқаймыз. Біріншісі белгілі Укаша ата да, Хорасан ата, Арыстан бап, Масат ата және Шақпақ атамен байланысты айтылатын ортақ сарын – елі мен жерін жаудан қорғаған, дінсіздермен күресуші, тек қазақтардың Хорасан ата мен қырғыздардың хикаятындағы Арыстан бап қалмақтарға қарсы күресуші ретінде баяндау кейінгі дәуірдің қоспасы екендігі анық.

Укаша ата туралы хикаяттан этиологиялық (себеп-салдарлы) мифтің сипаты, яғни нақты бір нысанның пайда болуын белгілі бір оқиғамен байланыстыру байқалады.

Укаша әулиенің басы кірген орыннан құдықтың пайда болуы, бастың жер астындағы Меккеден шығуы, осы құдық суының Меккедегі зәмзәм құдығымен жалғасатындағы – жоғарыдағы нұсқаларда жоқ, өзгеше көркемдік өрнегі. Мәшһүр Жүсіп жазып алған нұсқада Укаша атаның орнында Домбы атаны «Бұрынғы заманда бір адам таяғын тастапты. Сол адам таяғын іздеп Меккеге барыпты. Таяғы өзінен бұрын Зәмзәм Шәріптен шығыпты» деп асқақтатады (Көпейұлы, 2008: 58). Бүгінде Укаша атаға зияратқа алыс-жақыннан арнайы

келетін жұрт әулие мазарына Құран бағыштап, құдықтағы судан дәм татады. Осы орайда Қожа Ахмет Яссауидің мазарындағы оң жақтағы құдықты Меккедегі зәм-зәм құдығымен жері асты жалғасқан, шипалы, оған жуынған кісі күнәсінен тазарады деген сенім болғандығын айта кеткен жөн (Қорғанбек, 2014: 150). Осылайша әулие басындағы құдықтың Меккедегі Зәмзәммен байланыстыратындығын айту арқылы келушілерді суының емдік-шипалық қасиетіне деген сенімін күшейту діттеледі.

Қыр басында Укаша атаның денесі жерленген қабірдің ұзындығы өте үлкен, бұл сахабаның қаны тамған тұстар деп түсіндіріледі. Қазақ жерінде қабірлері ерекше ұзын, ұлғайту фактісіне Маңғыстаудағы Қырық кез әулие басына барғанда куә болған едік. Ел аузындағы хикаятқа қарағанда бір кісіні жерлемек болғанда денесі созыла берген, осылайша қырық кез болған, шындығында таспен қоршалған қабір оның алып болғанын дәлелдейді (Керелбаев, 2018: 331).

Еділ бойы бұлғарларының эпсаналарында Иван Грозный Қазанды алу кезінде бір молданың шабылған басы қаладан домалап шығады (Ахметгалеева, 1979: 46).

Түріктер арасында «Кесікбас» атты қадірленетін әулиелердің молалары жиі кездеседі (Гордлевский, 1960: 339, 352, 356, 448).

Түріктердегі әулиелерге байланысты айтылатын хикаяттардың бәріне ортақ мотив – дұшпандардың басын шабылғаннан кейін кесілген басты қолтығына қысып не біразға дейін соғысуы, не қаша жөнелуі, осындай бір әулиенің қорғанды қаһармандықпен қорғап, жаулары басын шапқанда, кесілген мүшені қолтығына қысып, құдыққа дейін барып құлауы баяндалады, әлгі Ескішаһар жақын шатқалдағы үңгір ішіндегі әулие қабіріне зиярат жасайтыны, оның құдығына ақша тастайды екен (Гордлевский, 1960: 338).

Маңғыстау өлкесінде Бала әулие атты 5 қастерлі нысан анықталған. Бұл әулиелерге байланысты айтылатын аңыз бойынша бір молданың қырық шәкірті болыпты. Ел шетіне жау тиіп, шайқаста молданың шәкірттерін түгел қырып кеткен. Соның арасында бір бала шабылған басын етегіне салып, құбылаға қарай жүтірген дейді. Жетіп жығылған жерді сол кездегі халық қасиетті орынға санап, әулие атандырған (Қондыбай, 2007: 17; Керелбаев, 2018: 124).

Бұл хикаятта бала – дін үшін күрескер емес, тек қарапайым діни білімі бар тақуалар. Бірақ сюжеттің ұйтқысын жаудың аяқ астынан шабуы,

басын етегіне салып жүтіру, кейін осы орынды әулиеге айналдыру баяны құрайды.

Демек бұл көшпелі мотив тек негізгі желісі сақталғанмен, көптеген қосымшалар үстемеленіп толықтырылған. Әрқайсының көркемдік бояуы әр түрлі.

Қалай болғанда бұл сюжет бір нақты жердегі әулие саналатын нысанаға телініп, өрбиді. Қазақ даласындағы киелі зиярат орны жанында көбінесе құдық болады. Әрине алыстан шаршап келген зияратшы үшін де, жүргінші үшін де су көзінің маңызы зор. Шөлін қандырады, сумен салқындайды, эмоциялық әсерге бөлейді. Осындай күйлер әулие басындағы құдықты қасиетті деп, оны емдік құдіреті бар деп иланымды күшейтеді.

Зияратқа барғандарға әулиенің шырақшылары Укаша атаның басы домалап түскен құдықты, атаның түйесінің ізі қалған тасты көрсетеді. Діни сезімге әсер ететін нысаналар – тау ішінің тылсымы, құдықтың құпиясы, қабірдің сыры, көркемделе баяндалған хикаят келушілерді әсерлендірмей қоймайды. Айтушы тыңдаушының психологиялық күйін ескереді. Қаратаудың қойнауындағы құдыққа тасталған шелекпен бірде су шығуы, бірде даңғырлап бос шығуы адамдардың күйіне әулиенің қалау-қаламау ихтиярына деген сенім ұялатады.

Жыл сайын Қаратау ішіндегі, жолы қиын болуына қарамастан Укаша атаға зиярат етушілер саны артуда. 2019 жылы әулиеге 142 186 зияратшы-турист барыпты. Укаша ата кесенесі мен құдығы «Укаша ата тарихы» музейі ашылып, оған 70-тен астам археологиялық, этнографиялық құнды заттар, фотолар және Укаша атаға қатысты деректі жазба жәдігерлер қойылыпты (Маналов, 2020).

Оңтүстікте ислам діні үшін күрескендер қатарында аталатын әйгілі әулиелер – **Ысқақ баб пен Абд ул-Жалил бап**.

Бұл екі адам туралы ең ескі жазбаша деректер, ең көнесін XIV ғасырда жазылған «насабнамалардан», яғни қожалар шежіресінен табамыз. «Насабнамаларда» үш қасиетті қаһарман Абд Рахим, оның немере інілері Исхақ бап пен Әбд Жәлилді артықшылықтарын дәріптеу, олар пайғамбардың тікелей ұрпақтары, осылайша қожалардың әулеті тегінің асылдығын, ислам дінін жаюдағы орнын көрсету діттелген (ДиУис, Муминов, 2013: 23).

«Насабнамаларда» исламды таратудағы жорықтар мен ерліктер дәріптеле баяндалғанымен айтылмыш соғыстарды айғақтар тарихи деректер жоққа тән. Бұл

шежірелердің кейінірек дүниеге келгенін, қайта-қайта өзгеріске түскенін, уақыт өте келе өңделіп, жаңғырып отырғандығын ескерсек, онда өзек болған оқиғаларды ақиқатқа балап, тарихи шындық ретінде қабылдау қиын. Халық арасында қазіргі Қызылорда облысының Жаңақорған қаласынан жақын жерленген **Қорасан ата** жоғарыдағы «Насапнамалардағы» Абд әл-Жалилді бір адам деп есептеліп жүр (ДиУис, Муминов, 2008). Алайда «Насапнамаларда» Абд әл-Жалилдің Жент, Баршынканд қалалары маңындағы дін тарату жолындағы соғыстары, Оғыздың (Сырдария) иілімінде қаза болуы баяндалса да Қорасан ата аталмайды.

Қорасан атаға сыйыну турасында эпостық жырларда көрініс тапқан. «Қобыланды батыр» жырында Құдайдан перзент сұрап, әулие жағалаған:

«Тоқсанға келген Тоқтарбай
Әулиеге ат айтты,
Қорасанға қой айтты»,

– содан тілегі қабыл болып, бір ұл, бір қыздың дүниеге келуі халықтың сенімінен хабардар етеді (Дала фолькорының антологиясы, 2019: 238).

Қорасан атаға байланысты И.А. Кастанье келтірген хикаятта екі желі бар. Оның біріншісі Укаша атаға қатысты хикаятпен сәйкесетін жоғарыда кеңірек тоқталғандықтан бұл тұста айттып жатпаймыз.

Екіншісінде Қорасан атаның таң намазын мешітте, парыз намазын Меккеге барып оқиды екен, ұлы Хусейн ғазиді сұрапты «Сіз парыз намазда болмайсыз, қайда барасыз?» дегенде ата айтыпты: «Қағбаға барып оқимын» деп. Сонда баласы: «Мұнша машақат тартып күніге Меккеге барғанша, Қағбаны үшбу жерге келтірсеңіз болмай ма?» деп атасына айтты. Атасы айтыпты: «Менің қолымнан келмейді» деп. Ұлы айтыпты: «Маған рұқсат берсеңіз, мен Құдайдан сұрап Қағбаны бұл жерге келтірем» деген. Атасы рұқсат беріп, ұлы Құдайдан сұрап таң уақытында Қағба аспаннан ұшып келіп, Қорасан ата үстіне тоқтайды. Атасы бұл кереметті көріп, Қағбаның түскен жерді белгілеп сызып алып Қағбаны қайтарып жіберуге әмір қылды. Ұлы Хусейн ғазиді Құдайдан тілеп Меккені өз жағына қайтарып жібереді (Кастанье, 2007: 305). Бұл хикаятта әулиенің кереметтігі, әкесінен ұлының құдіреті басым түсетіндігі ұлғайтыла, қияли қалыпта суреттелген.

Хикаятта екі тұрақты сарын тоғысқан. Алғашқысы – Қорасанның Мекке ұшып барып, намазының парызын сонда оқып келу айрықша қасиеті көптеген мұсылмандық әулиелерге, соның ішінде қазақстандық сопыларға жиі жанастырылып айтылатын мотив, ал екіншісі – Қағбаны көшіріп әкелген ғажайып ісі.

Бірінші оқиға желісі Маңғыстаудан хатқа түскен Хаким ата мен оның ұлы Сұлтан-Әпеге байланысты хикаятта қайталанатын. Әкесінің таң намазын сүннетін шаһарда, ал парызын Меккеде Қағбада оқып жүргенін білген ұлы Сұлтан-Әпе Қағбаны Бақырғанға әкелгенін көріп, осы кереметінен соң тұрғындар түгелдей оның мүритіне айналады (Сборника сведений о казских горцах, 2007: 132).

Мұндай асқақтатылған оқиғалардың әулиелердің кереметтігіне, ерекше қасиеттеріне риясыз нандыруға, мойынсұндыруға бағытталғаны сөзсіз. **Қорасан ата** мазаратының зиярат нысаны ретінде қадірленіп, қасиеттенуіне, сыйынушылар мен зияратшыларының арта түсуіне қазақ қожаларының үш ата болып, осылардың бір тармағы оны бабасы деп санауы да ықпалын тигізуде. Қазіргі қазақ жерінің оңтүстігін мекендейтін қожалардың үш әулетінің шежіресінде диуана қожа, аққорғандық қожалар және Қорасан қожаларды Мұхаммед пайғамбардың немере інісі әрі күйеу баласы, төртінші халифа Әли ибн Талибтің (661 қайтыс болған) Мұхаммед ибн әл-Ханафия (700 ж. қайтыс болған) атты баласынан таратады.

Тәуелсіздік тұсында **Қорасан ата** басында ас беріліп, жаңарту, абаттандыру жұмыстары жүргізді. 1994 жылы аталған жоғарыдағы хикаят желісінде арқау болған оқиғаға негізінде қабір жанында ескі сұлбаның орнына Қағбаның көшірмесі қайта салынды. Уақыт өте келе әлгі көшірме де қасиеттеу нысанына айналып, «Қағбаны» 7 рет айналған адамның қажылығы өтеледі», «Тасқа қолыңды қойып, ең үлкен арманын айтқан адамның тілегі орындалады» деген сенімге иланып тауап (айналым) жасайтындар пайда болды.

Мұндай ислам қағидаларына қайшы, қарағар ғидабат нысанының дүниеге келуі жұртшылықты екіге жарып, кікілжің тудырып отырғанын айналып өте алмаймыз.

Алматы қаласынан батысқа қарай 135 шақырым қашықтықта шипалы су көзі орналасқан шатқалдағы Жетіжол жотасында Жаманты өзені бойындағы қасиетті орынды да Қорасан атымен байланыстырады. Ол жерді тұрғындар «Арасан-Қорасан» бабалар қорығы деп атайды.

Нәтижелері және талқылама

Ел аузындағы әңгімелерге құлақ түрсек, алғаш мұсылмандықты уағыздаушы Арасан, Қорасан есімді екі діндар қоныстанған аймағы екен. Тағы бір аңызда Арасан деген әулие адам болған. Жаудан қашып келіп, Жаманты өзенінің бойын мекен қылған екен. Сондықтан ол аймақ киелі саналады. Таудың бүйірін тесіп шыққан оншақты бұлағы бар, әрқайсысы әртүрлі ауруға ем. Әр бұлақтың өзінің емдік қасиеті бар. Бірі асқазан ауруына, енді бірі бүйрек қызметін жақсартуға, енді бірі басқа ауруларға шипа болады. Әр бұлақтың суының суық-жылылығы, дәмі әртүрлі. Жаманты минералды бұлақтарының басында үңгір мешіт бар («Арасан-Қорасан» тура-

лы не білеміз?, 2020) Қырғыздарда Хорасан ата – шешек (ауруының) пірі (Нарынбаева, 2017: 23).

Қорытынды

Қорыта айтсақ, екі тұлғаға қатысты хикаяттардың сарындары фолькорлық сипатты, тұрақтылыққа иеленген көшпелі сюжет, әсерлеуге құрылған. Мұндай агиологиялық хикаяттар халықтың әулиеге сенімін күшейтуге бағытталады. Хикаят әулие образын сомдауда мейлінше көтермелеп, небір әсерлеуге бой ұрады, мифтік-ертегілік мотивтерді, көркемдік құралдарды да пайдаланады. Оларды жәй адамдардың қолынан келмейтін ғажайып іс-әрекеттер, кереметтер жасауға қабілетімен таңдандыратындай тұлға етіп көрсетеді.

Әдебиеттер

- «Арасан-Қорасан» туралы не білеміз?// kazgazeta.kz. Маусым 26, 2020.
- Coşan Mahmud Esad (1983) İSLAMÎ TÜRK EDEBİYATINDA ÜKKÂŞE HİKAYESİ // A.Ü.İ.F. Dergisi. – Ankara. – С.26.
- Ükkâşe b. Mûhsan/Turkive Diyanet vakfi islam ansiklopedisi (2012) 42-cilt –Istanbul.
- Абрамзон С.М. (1978) Материальная культура и хозяйство Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – Ленинград: «Наука». – 216.
- Ахметгалеева Я.С. (1979) Исследование тюркоязычного памятника «Кисекбаш китабы». – М.: «Наука». – 189.
- Бабалар сөзі (2005) Көптомдық шығармалар жинағы. 11 том. Діни дастандар. – Астана: «Фолиант». – 368.
- Гордлевский В.А. (1960) Избранные сочинения. Том I. Исторические работы. – М.: «Издательство восточной литературы». – 552.
- Дала фолькорының антологиясы. (2019) Батырлар жыры. Он томдық. 1 том. – А.: «Brand Book». – 560.
- ДиУис Д., Муминов А. (2008) Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях. Том II. Генеалогические грамоты и сакральное семейство XIX-XXI веков: насаб-наме и группы хождений, связанных с сакральным сказанием об Исхаке Бабе, Алматы-Берн-Ташкент-Блумингстон.
- ДиУис Д., Муминов А. (2013) Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях. Том I. Открытие пути ислама: рассказ об Исхаке Бабе, XIV- XIX. – Алматы-Блумингстон: «Дайк-Прес». – 640.
- Жәңгірұлы Ш. (1995) Назым Сияр Шәриф (кұраст., баспаға әзірлеген О. Құдышұлы). – А.: «Санат». – 126.
- Кастанье И.А. (2007) Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – А.: «Дайк-Прес». – 516.
- Керелбаев С., Қосбармақов Б., Құлбай Н. (2018) 360 әулиелі Маңғыстау. – А.: «Информ-А». – 592.
- Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп (2008) Көп томдық шығармалар жинағы. 8 том. – А.: «Алаш». – 312.
- Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп (2003) Шығармалары. 3 том. – Павлодар: «ЭКО». – 382.
- Қасқабасов С. (2014) Таңдамалы. Бірінші том. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. – Астана: «Фолиант». – 320.
- Қожа М. (2013) Оңтүстік Қазақстанның әулие жерлері. – Шымкент. – 148.
- Қондыбай С. (2007) Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. – А.: «Арыс». – 128.
- Қорғанбек Б. (2014) Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, эпсана, хикаялар. – А.: «Эффект».
- Маликов А. (2015) Святилище Укаша-ата в Южном Казахстане и ее аналогии в Центральной Азии // Известия национального центра археологии и источниковедения. №2. – Астана. – 67.
- Манапов Ә., Байболов Б. Укаша ата (142 мыңнан астам зиратшы-турист құдықтың құпиясына қанықты) // «Егемен Қазақстан» газеті, 2020, 16 сәуір.
- Муминов А.К. (2011) Родословное древо Мухтара Ауэзова. – А.: «Жібек жолы». – 304.
- Нарынбаева Н. (2017) Миф, уланыш, аңыз, санжыра уламышы: 26-том. – Бишкек: «Приит-Экспресс».
- Предание адаевцев о святых секты ханафе, живших и умерших на Мангышлаке. (2007) “Приложения” к выпуску “Сборника сведений о кавказских горцах” за 1873 г. Тифлик // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков IX том. Народные предания об исторических событиях и выдающихся людях казахской степи (XIX- XX вв.). – Алматы. – 463.
- Уәлиханов Ш. (1984) Бес томдық шығармалар жинағы 1 том. Предания и легенды большой киргиз-кайсацкой орды. – Алматы.

References

- «Arasan-Qorasan» turaly ne bilemiz? (2020) [What do we know about “Arasan-Qorasan”?] // kazgazeta.kz. Mausym 26, 2020.
- Coşan Mahmud Esad (1983) İSLAMÎ TÜRK EDEBİYATINDA ÜKKÂŞE HİKAYESİ [THE STORY OF ÜKKÂŞE IN ISLAMIC TURKISH LITERATURE] // A.Ü.İ.F. Dergisi. – Ankara. – 26.

- Ükkâşe b. Mýhsan/Turkive Diyanet vakfı İslam ansiklopedisi (2012) [Turkive Diyanet Foundation Islamic encyclopedia]. 42-cilt –İstanbul.
- Abramzon S.M. (1978) Materialnaya kultura i hozyaistvo Kavkaza , Srednei Azii i Kazahstana [Material culture and economy of the Caucasus, Central Asia and Kazakhstan]. – Leningrad: «Nauka». – 216.
- Ahmetgaleeva Ya.S. (1979) İscledovanie trkoyazychnogo pamyatnika «Kisekbaş kitabı» [History of the Turkic-speaking monument “The Kisekbaş Book”]. – Moskva: «Nauka». – 189.
- Babalar sözi (2005) Köptomdyq şyğarmalar jınaғы [Collection of poems]. 11 tom. Dini dastandar. – Astana: «Foliant». – 368.
- Gordlevskii V.A. (1960) İzbrannye sochineniya. Tom I. İstoricheskie raboty [Selected Works. Vol. I. Historical works]. M.: «İzdatelstvo vostochnoi literatury». – 552.
- Dala folkorynyň antologiyasy (2019) Batyrlar jryy.On tomdyq. 1 tom [Anthology of field folklore. Composition of heroes. Ten volumes. Vol.I]. – A.: «Brand Book». – 560.
- DiUis D., Muminov A. (2008) İslamizasiya i sakralnye rodoslovnye v Sentralnoi Azii: Nasledie İshak Baba v narrativnoi i genealogicheskoi traditsiyah [Islamization and sacred genealogy in Central Asia: Nasledie Ishak Baba in narrativnoi and genealogical traditions]. Tom II. Genealogicheskie gramoty i sakralnye semeistvo XIX-XXI vekov: nasab-name i gruppy hodjei, svyazannyh s sakralnym skazaniem ob İshake Babe, Almaty-Bern-Taşkent-Blumington.
- DiUis D., Muminov A. (2013) İslamizasiya i sakralnye rodoslovnye v Sentralnoi Azii: Nasledie İshak Baba v narrativnoi i genealogicheskoi traditsiyah [Islamization and sacred genealogy in Central Asia: Nasledie Ishak Baba in narrativnoi and genealogical traditions]. Tom I. Otkrytie puti islama: rasskaz ob İshake Babe, XIX-XXI. – Almaty-Blumington: «Daik-Pres». – 640.
- Jängirüly Ş. (1995) Nazym Siyar Şarif (qürast., baspağa äzirlegen O. Qüdyşüly) [Nazym Siyar Sharif]. – A.: «Sanat». – 126.
- Kastane İ.A. (2007) Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraja [Antiquities of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region]. – A.: «Daik-Pres». – 516.
- Kerelbaev S., Qosbarmaqov B., Qülbai N. (2018) 360 äulieli Maňğystau [Mangystau with 360 Saints]. – A.: «İnform-A». – 592.
- Köpeiüly Mäshür Jüsip (2008) Köp tomdyq şyğarmalar jınaғы. 8 tom [A collection of multi-volume poems. Vol. 8]. – A.: «Alaş». – 312.
- Köpeiüly Mäshür Jüsip (2003) Şyğarmalary. 3 tom [Poems. Vol. 3]. – Pavlodar: «EKO». – 382.
- Qasqabasov S. (2014) Taňdamaly. Birinşi tom. Qazaqtyn halyq prozasy. Zertteuler [Selected. I vol. Kazakh folk prose. Survey]. – Astana: «Foliant». – 320.
- Qoja M. (2013) Öntüstik Qazaqstannyň äulie jerleri [Holy lands of South Kazakhstan]. – Shymkent. – 148.
- Qondybai S. (2007) Maňğystau men Üstirtin kieli oryndary [Holy shrines of Magystau and Ustyurt]. – A.: «Arys». – 128.
- Qorğanbek B. (2014) Qoja Ahmet Yasaui esimimen bailanysty anyz, äpsana, hikaylar [Poems, myths and stories associated with the name of Qoja Ahmet Yasawi]. – A.: «Effekt».
- Malikov A. (2015) Svyatilie Ukaşa-ata v jnom Kazahstane i ee analogii v Sentralnoi Azii//İzvestiya nacionalnogo sentra arheologii istochnikovedenii [Witnesses of Ukasha ata in South Kazakhstan and its analogues in Central Asia // news of the national center of archeology source study]. №2. – Astana. – 67.
- Manapov Ä., Baibolov B. (2020) Ukaşa ata [Ukasha Ata] (142 myňnan astam ziratşy-turist qüdyqtyn qüriyasyna qanyqty)// «Egemen Qazaqstan» gazetı, 2020, 16 säuir.
- Muminov A.K. (2011) Rodoslovnoe drevo Muhtara Auezova [Family tree of Mukhtar Auezov]. – A.: «Jibek joly». – 304.
- Narynbaeva N. (2017) Mif, ulanyş, anyz, sanjyra ulamyşy: 26-tom [Myth, connection, mouth, genealogy: Vol. 26]. – Bişkek: «Priit-Ekspress».
- Predanie adaevsev o svyatyh sekty hanafe, jivşih i umerşih na Mangyşlake. (2007) “Prilojenia” k vypusku “Sbornika svedenii o kavkazskih gorsah” za 1873 g. Tiflik [«Supplements» to the release of the «Collection of information about the Caucasian highlanders» for 1873 Tiflik //İstoriya Kazahstana v russkih istochnikah HVI –HH vekov IH tom. Narodnye predaniya ob istoricheskikh sobytiyah i vydaihsya ldyah kazahskoi stepi (XIX – XX vv.). – Almaty. – 463.
- Uälihanov Ş. (1984) Bes tomdyq şyğarmalar jınaғы 1 tom. Predaniya i legendy bolşoi kirgiz-kaisaskoi ordy [Collection of five-volume poems. Vol I. Legends and legends bolşoi of the Kirghiz-Kaisak horde]. – Almaty.